

مطالعه تطبیقی نمادگرایی در زیورآلات اقوام ترکمن و بلوچ در ایران

مبینا زواری *

امیرحسین چیت‌سازیان **

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۰۵

چکیده

به‌رغم ماشینی شدن زندگی، هنوز زنان و مردانی هستند که با داستان هنرپردازان، هنرهای دستی کم‌نظیری را خلق می‌کنند که حاصل ذوق و ابتکار آنان است. از دیرباز، زیورآلات بین اقوام مختلف ایران از اهمیت خاصی برخوردار بوده زیرا این گونه هنرهای صناعی، زاینده ذهن خلاق و مبتکر آنان و نیز انعکاس‌دهنده فرهنگ، آداب و رسوم و سنت‌های آنها بوده است. شاید بتوان با مطالعه تطبیقی زیورآلات اقوام مختلف ایران و بررسی وجوه تشابه و افتراق بین آنها و همچنین با رمزگشایی زیورآلاتی که مفاهیم خاصی را تداعی می‌کنند، گامی در جهت اعتلای این هنر برداشت. بیان و معرفی مفاهیم خاص زیورآلات این اقوام می‌تواند مؤثرترین راه در احیای دوباره این هنر رو به فراموشی برای ترکمن‌ها، بلوچ‌ها و حتی اقوام دیگر باشد. پژوهش حاضر به روش تاریخی - تحلیلی انجام گرفته و از شیوه‌های کتابخانه‌ای و میدانی جهت گردآوری داده‌ها استفاده کرده است. هدف از انجام این پژوهش، بررسی مفاهیم نمادین زیورهای ترکمن و بلوچ است. زیورآلاتی که زنان، دختران و حتی مردان به وفور از آنها استفاده می‌کنند. این پژوهش بر این فرض استوار است که باورها و اعتقادات اقوام ترکمن و بلوچ، همواره در ساخت زینت‌آلات آنها دخیل بوده است. همچنین این سوال مطرح است که با وجود فاصله جغرافیایی این اقوام، آیا تشابهات به‌دست‌آمده می‌تواند به تأثیرپذیری باورهای آنها از یکدیگر مرتبط باشد یا خیر؟ این تحقیق به بررسی زیورآلات اقوام ترکمن و بلوچ ایران پرداخته و تلاش نموده است زیورآلات این دو قوم را با رویکرد نمادگرایی مورد بررسی و تطبیق قرار دهد. از نتایج تحقیق، می‌توان به تشابه این دو فرهنگ در باورها و اعتقادات و نیز اهمیت استفاده از زیورآلات با دلایل آیینی اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها:

مطالعه تطبیقی، زیورآلات، اقوام ترکمن، اقوام بلوچ، نمادگرایی، باورها و اعتقادات.

* دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول). پست الکترونیک: Mobina.z85@gmail.com

** دانشیار، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان.

۱. مقدمه

ایران سرزمینی متشکل از گروه‌های قومی مختلف با ویژگی‌ها و رسوم سنتی خاص می‌باشد. با این وجود تمام گروه‌ها در ایرانی بودن مشترک‌اند که آنها را به همزیستی بیش‌تر و بهتر با یکدیگر رهنمون می‌سازد. از دیرباز، زیورآلات هم‌زینده انسان و هم نشانه حشمت و آبرو بوده است. زیبایی‌شناختی و زیبایی‌گرایی در انسان، امری فطری است و تاریخ بشر، مشحون از سعی و تلاش مستمر وی در زیباسازی و خلق جلوه‌های زیبا و خودآرایی بوده است. همه این عوامل و تمایل به آراستگی در میان زنان و حتی مردان، دست به دست هم داده و هنر زیورسازی را به وجود آوردند. استفاده از آرایه‌های تزئینی، مختص قوم یا نژاد و یا محدود به دوره تاریخی معینی نبوده است. زنان از اشیاء در دسترس خود، از هسته میوه و صدف گرفته تا سنگ‌ها و فلزات گرانبها، به عنوان زیور استفاده می‌کردند. در ایران نیز ساخت و استفاده از زیورآلات، بخش مهمی از هنرهای سنتی محسوب می‌شده و از گذشته‌های بسیار دور رایج بوده است. اما به دلیل موقعیت‌های اقلیمی و امکانات منطقه‌ای و توجهات قومی، میزان استفاده و رویکرد زیورآلات در مناطق مختلف متفاوت بوده است. در این پژوهش، انتقال و حفظ مفاهیم به کمک زیورآلات، با رویکرد نمادگرایی آنها در میان اقوام بلوچ و ترکمن مورد توجه قرار گرفته است.

ترکمن، گروه قومی بزرگ ترک‌زبان مسلمان است که در سرزمین‌های آسیای مرکزی، ایران، افغانستان، ترکیه، سوریه، عراق و چین پراکنده‌اند. واژه ترکمان را به معنای ترک‌مانند (ترک + پسوند فارسی ماندگی «مان») دانسته‌اند. همچنین واژه ترکمن را برگرفته از «تورک» یا «ترک» (فرمانروا) و «مَن» (mān) گونه‌ای پسوند اضافه، و یا مرکب از «تورک» و «من» (men) (پسوند قدرت) عنوان نموده‌اند. علاوه بر این، واژه ترکمان را ترکیبی از دو نام «ترک» و «کومان» (نام ترکان دشت قپچاق) برشمرده‌اند (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، مدخل ترکمن در www.cgie.org.ir). ترکمن در زبان ترکی به معنای «من ترک هستم» می‌باشد. زیرا ترکمن‌ها سایر ترک‌ها را مردمی مخلوط‌شده و فرهنگ‌باخته و خود را ترک‌های بافرهنگ، اصیل و دست‌نخورده دانسته و این کلمه را به خود اختصاص داده‌اند. آنها یکی از بزرگ‌ترین و باسابقه‌ترین عشایر منطقه شمال شرق کشور هستند. نژاد آنها زرد و از بازماندگان اقوام ترک مغولی می‌باشند. ترکمن‌های ایران از شرق دریای خزر تا مراوه تپه و نیز در منطقه جرجان خراسان ساکن هستند. بلوچ، جماعت بزرگی از گروه‌های قومی گوناگون است که در منطقه گسترده‌ای به نام بلوچستان در ایران، پاکستان و بخش مجاور آنها در افغانستان و نیز در نواحی دیگر این سرزمین‌ها و مناطقی مانند هند، ترکمنستان، عمان و امارات متحده عربی زندگی می‌کنند. ریشه واژه بلوچ و معنای آن دقیقاً دانسته نیست و درباره آن آراء گوناگونی ابراز شده است. این واژه را مشتق از کلمه گدروسیایی^۱ یونانی کهن دانسته‌اند. برخی بلوچ را مرکب از «بل» یا «پهل» فارسی به معنای پهلوان و «اوچ» سنسکریت، برابر «اوز» اوستایی، به معنای بلند، و بر روی هم به معنای «پهلوان بزرگ و بلند» معنا کرده‌اند. بلوچان نیز نامشان را مرکب از دو بخش «بَر» (دشت و صحرا) و «لُخ» (لخت و برهنه) و «بَرلُخ» را صورت دیگر بلوچ به معنای «مردم منسوب به کوه و دشت و بیابان لخت و برهنه» دانسته‌اند (همان، مدخل بلوچ).

سرزمینی که امروزه بلوچستان نام دارد، در متون تاریخی به نام مکه^۲ مشهور بوده است. کلمه بلوچستان نیز زمانی به این سرزمین اطلاق شد که بلوچ‌ها در آن سکونت کردند. در فرهنگ معین، درباره قوم بلوچ آمده است: قومی ایرانی، صحرانشین و دلیر ساکن بلوچستان، طوایف خارجی کمتر در آن نفوذ کرده و ایشان در برابر بیگانگان مقاومت نمودند. عشایر بلوچ از اصیل‌ترین و شاخص‌ترین عشایر ایران و شاید از آخرین بازماندگان ایلات و عشایر کوچنده دامدار هستند که هنوز زندگی و آداب و رسوم آنها رنگی از شیوه شیرین زندگی عشایری دارد.

یکی از جلوه‌های ویژه اقوام بلوچ و ترکمن، نوع پوشش و زیورآلات مردان و زنان این مناطق است. زیورسازی در این مناطق از جمله هنرهای مهم و اصیل شناخته می‌شود که از لحاظ فنی بسیار مورد توجه قرار گرفته است در حالی که جنبه نمادین یا مفهومی آن چندان مورد توجه نبوده است. با توجه به ارزشمندی این نمادها در زیورآلاتی که همیشه و در همه حال با این اقوام و به‌خصوص زنان پیوند دارند و جهت اثبات این فرضیه که باورها و اعتقادات این اقوام در ساخت زینت‌آلات آنها همواره دخیل بوده است، مبنای این مقاله بر نمادگرایی قرار گرفته است. روش انجام تحقیق حاضر، تاریخی-تحلیلی بوده و در گردآوری مطالب، از شیوه کتابخانه‌ای (اسنادی/تاریخی) و میدانی (مشاهده) استفاده شده است.

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون در موارد متعدد، به بررسی زیورآلات اقوام ترکمن و اقوام بلوچ پرداخته شده است. اما اکثر منابع یا به بررسی فنی آثار و یا به معرفی و نوع کاربرد آنها پرداخته‌اند. به عنوان مثال کلت و پوری (۱۳۸۲) در کتابچه زیورآلات ترکمن به معرفی زیورآلات مذکور و شیوه ساخت آثار توسط هنرمندان پرداخته‌اند. محمدی (۱۳۸۸) در کتاب پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن، به معرفی البسه و نیز برخی جواهرات ترکمن‌ها پرداخته و برخی مفاهیم کاربردی این دست‌ساخته‌ها را مطرح نموده است. یعقوبی (۱۳۹۲) نیز در کتاب پوشاک و زیورآلات استان سیستان و بلوچستان، منطقه سیستان را محور بحث قرار داده است. همچنین مقبلی و شیرعلیان (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «نقش مایه‌های به کار رفته در هنر سیستان و بلوچستان (مطالعه موردی سفال، دست‌بافته‌ها، رودزی‌ها، زیورآلات)» و رستمی و میر (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «تأثیر عقیده‌ها و باورهای دینی بر آرایه‌های زیورآلات ترکمن»، به نمادگرایی زیورآلات اقوام ترکمن و بلوچ اشاراتی دارند. اما تاکنون به بررسی تطبیقی زیورآلات اقوام

ترکمن و بلوچ پرداخته نشده است. در همین راستا، با توجه به تشابه زیورآلات این دو قوم و نیز نقش پررنگ نمادگرایی در این آثار، بررسی تطبیقی زیورآلات این اقوام با تأکید بر بیان آنها و تطبیق نمادگرایی این اقوام در ساختار زیورآلات، مورد توجه پژوهش حاضر قرار گرفته است.

۳. زیورآلات اقوام ترکمن

در مقایسه با دیگر اقوام ساکن ایران، زیورآلات ترکمن بسیار متنوع است. زنان ترکمن علاوه بر استفاده از سربند و زیورهای سر، پیشانی، گلو، گوش، گردن، سینه و پیش سینه، بخشی از زیورها را به قسمتی از لباس خود نیز می‌دوزند (تصاویر ۱ و ۲). زیورآلات محلی که جواهرات بومی نیز خوانده می‌شوند، معمولاً مصنوعاتی مرکب از سنگ‌ها و فلزات کم‌بها را در برمی‌گیرند که دارای ارزش هنری زیادی هستند. در ساخت زیورآلات محلی، به ندرت از طلا استفاده می‌شود، ولی نقره، کاربرد فراوان دارد. ترکمن‌ها از انواع سنگ‌های قیمتی برای تزئین زیورآلاتشان بهره می‌برند. «میرچا لیاده اعتقاد دارد که سنگ و استفاده از آن جنبه‌های جادویی دارد تا جنبه‌های مذهبی و به نظر می‌رسد که انسان به سنگ از این نظر توجه داشته که سنگ نمایشگر چیزی جز خود سنگ بوده است. وی اعتقاد دارد برخی از سنگ‌ها نمایشگر منزلت و رمز اقتدارند و دارنده هر شی سنگی عامل و مجری قدرتی است که از طریق وراثت به وی رسیده است» (ایزدی‌نیا ۱۳۸۰، ۵۲). فیروزه و عقیق از جمله سنگ‌های مورد استفاده ترکمن‌هاست. ایرانیان، همراه داشتن فیروزه را به فال نیک می‌گیرند. علاوه بر این، بر اساس باور این مردمان گفته می‌شود که ترکیب فلز و سنگ، انسان را در مقابل نیروهای ناشناخته حمایت می‌کند و این مهم، مورد توجه اغلب اقوام قرار داشته است.

«زیورآلات ترکمن عمدتاً شامل زیورآلات زنان می‌باشد که ساخت آن‌ها توسط تعداد معدودی از زرگران به ویژه در منطقه بندر ترکمن، آق قلا، گنبد و گمیشان صورت می‌گیرد. این زیورها عمدتاً از نقره ساخته می‌شوند و شاید دلیل استفاده کمتر از طلا قیمت بیشتر آن نسبت به نقره و فلزات دیگر باشد. علاوه بر این طلا فلزی ظریف و شکننده است ولی نقره فلزی فشرده است و قدرت ضربه را می‌گیرد. به این علت در گذشته وزن جواهرات از یک تا پنج کیلوگرم بود، همچنین نقره خاصیت میکروب‌کشی نیز دارد که همواره مورد توجه اقوام ترکمن بوده است» (قوجق ۱۳۸۴، ۴۶). ساخت زیورآلات در بین اقوام ترکمن از دیرباز رواج داشته است اما تاریخ دقیقی در دست نیست و آنچه امروزه به آن استناد می‌شود، ادبیات شفاهی و داستان‌های مکتوب چند سده اخیر است. به روایت برخی ترکمن‌ها، «مخدومقلی»، از بزرگان ترکمن که بسیار مورد احترام آنها بوده است، در قطعه شعری آرزو کرده که ۴ کتاب مقدس انجیل، تورات، زبور داوود و قرآن محمد، صاحب جواهر را حفظ کند. شاید بتوان گفت این قطعه شعری یکی از دلایل استفاده گسترده از زیورآلات در بین ترکمن‌ها می‌باشد.

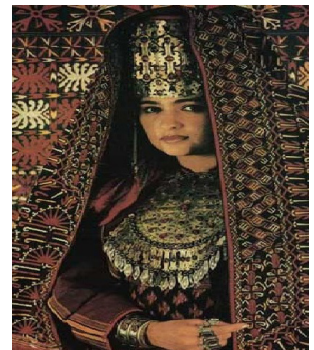
ساخت زیورآلات ترکمن، «در کارگاه‌های استادکاران نقره‌کار با وسایل ابتدایی و روش‌های خاص صورت می‌گیرد» (کلته و پوری ۱۳۸۲، ۷). مواد اولیه تولید این زیورآلات، شامل نقره، طلا، ورشو، برنج، قلع، تته‌کار، کاتمنیوم، عقیق، سرب و انواع سنگ‌های رنگی می‌باشد. البته از میان مواد اولیه مذکور، نقره بیش‌ترین کاربرد را دارد و دیگر فلزات، به عنوان فلزات تکمیلی یا جهت ساخت زیورهای بدلی مورد استفاده قرار می‌گیرند. زیورسازان ترکمن، از ابزارآلات مختلفی استفاده می‌کنند که شامل کوره ذوب، بوتله، آتشگیر، انواع چکش، سندان، دم‌باریک زگری، حدیده، دستگاه ورق‌کن، انواع قیچی، سوهان و سمباده، شابلون‌های نقوش، انواع انبر، اره، برس و گیره، لوله دم، دستگاه نورد برقی، ترازو، مشعل گازی، چراغ پریموس و انواع دریل می‌باشند (تصویر ۳).

تصویر ۳: ساخت جواهرات در یک کارگاه جواهرسازی، بندر ترکمن (نگارندگان).

تصویر ۲: نمونه‌ای از کاربرد زیورآلات ترکمن (همان).

تصویر ۱: نمونه‌ای از کاربرد زیورآلات ترکمن (www.bayragh.ir).

به طور کلی، زیورآلات ترکمن به سه دسته زیورآلات مربوط به سر، زیورآلات مربوط به لباس و زیورآلاتی که به صورت مجزا استفاده می‌شوند، تقسیم می‌شوند که بنا به باور و اعتقاد این مردمان، تمام معنای هیچ چیزی به شکل ظاهری آن محدود نمی‌شود. هر یک از این زیورآلات، با نمادگرایی خاص، مفاهیم مختلفی را متبلور می‌سازند. اقوام ایرانی از جمله افشاری هستند که همواره به حس زیبایی‌خواهی خود اهمیت می‌دهند

و با استفاده از زیورآلات سنتی، رنگ و بویی تازه به زندگی خود می‌بخشند. اغلب زیورآلات سنتی در بین اقوام مختلف، بیانگر آداب و رسوم و فرهنگ آنان بوده و چه بسا که قوم ترکمن نیز از این قاعده مستثنا نبوده‌اند. زیورآلات ترکمن علاوه بر زیبایی ظاهری، دارای معانی درونی هستند و چشم جستجوگر بیننده، از پس ظواهر زیبای آنها، به دنبال یافتن آن رموز درونی است. هنرمند با ساخت این زیورآلات، سطوح عقل را به اندیشیدن به فضایی فراتر از آنچه می‌بیند سوق می‌دهد تا از پس آن به معانی والاتری راه یابد.

زرگرها سعی می‌کنند تا جایی که محدودیت‌های هنری اجازه می‌دهد ذهنیت خود از زیبایی را روی اثر پیاده کنند. هرچه بیش‌تر بتوانند این زیبایی را از درون خود به بیرون انتقال دهند، اثر هنری آنها دارای اصالت بیش‌تری خواهد بود. «زیورآلات ترکمن اغلب به صورت قطعاتی درشت از نقره‌اند که بر سطح آن‌ها طرح‌هایی ساده شده از گل و گیاه و نقش‌هایی جادویی حک شده و با نگین‌هایی از عقیق یا شیشه‌های رنگین تزیین شده‌اند. این زیورآلات اغلب فاقد جزییات و دارای وقار و سنگینی ویژه‌ای هستند که به آن‌ها اصالت خاصی می‌بخشد. این جواهرات که وزن خیلی زیادی دارند در ابتدا برای هدف خاصی ساخته شده‌اند. گویی صدای جیرینگ جیرینگ آن‌ها طلسم محافظی است که ارواح شرور را دور می‌کند و باور ترکمن‌ها در مورد باطل السحر بودن فلزات ما را وادار به قبول این نظریه کرده و عظمت و بزرگی آن‌ها محافظی است که همیشه همراه صاحبانشان می‌باشد» (محمدی ۱۳۸۸، ۹۴).

تصویر ۴: نمایی از زیورآلات زن ترکمن
(www.turkmenpic.com)

با وجودی که زیورآلات ترکمن، وزن زیادی داشتند، اما زنان و دختران ترکمن به طور روزمره از آنها استفاده می‌کردند (تصویر ۴). گویی همیشه آماده برای رفتن به مهمانی و یا در مواردی آماده رفتن به جنگ بوده‌اند چرا که در گذشته، زنان ترکمن نیز همراه مردان در جنگ‌ها حضور داشته‌اند. بنابراین پر بیراه نیست که برخی زیورآلات آنها، جنبه دفاعی به خود گرفته باشد. لذا می‌توان گفت: «قبه‌های نوک تیز زنان ترکمن حکم کلاهخود، النگوهایی که از ساعد تا آرنج را می‌پوشاند و گل یقه بزرگ زنان حکم سپر و زره را داشته است» (قوجق ۱۳۸۴، ۴۸).

ترکمن‌ها، استفاده از نقره در ساخت زیورآلات را مایه ثواب می‌دانستند. هم‌چنین به سبب اعتقاد مذهبی خود، طرح انسان و دیگر موجودات جاندار را برای لباس‌ها و زیورآلات جایز نمی‌شمردند. زرگران محلی ترکمن، به ویژه در منطقه بندر ترکمن، زیورآلات خود را با استفاده از باورها و اندیشه‌های این قوم خلق کرده و همواره، اندیشه خود را با تخیلی بدیع و ذوقی دل‌انگیز در هم می‌آمیزند. «وجه شاخص جواهرسازی ترکمنی، یکپارچگی سبک آن است که در شکل‌های مجلل و در عین حال زیبای اشیا، رنگ‌های ملایم و طرح‌های غنی منعکس هست» (ایزدی‌نیا ۱۳۸۰، ۷۳).

اکثر زیورآلات اقوام ترکمن، مخصوص دختران و نوجوانان بوده و به تدریج که زنان رو به میانسالی می‌گذارند، استفاده از زیور، کم‌تر می‌شود. زیورهای پیشانی (تاج‌ها و نیم‌تاج‌ها) را اغلب، نوجوانان بر سر گذاشته و این تاجگذاری عروس، با مراسمی خاص همراه بوده است. این مراسم، نشان‌دهنده امتناع عروس و اصرار مادر شوهر بر ازدواج می‌باشد. شراره‌هایی که به انتهای زیورآلات ترکمنی متصل می‌باشند، علاوه بر جنبه تزیینی آنها، در باور ترکمن‌ها، با ایجاد صدا، سبب دور کردن ارواح شرور می‌شوند. هم‌چنین به باور برخی دیگر، صدای حاصل از این شراره‌ها برای دختران جوان نشانگر برانگیختن توجه دیگران به سمت آنها می‌باشد.

رنگ پیشانی‌بندها نیز در میان این مردمان دارای مفاهیم خاصی است. در سنین میانسالی، رنگ غالب زیور پیشانی، تیره و اغلب سیاه می‌باشد و این رنگ، نشانگر تجربه و کارکشتگی فرد است. به تدریج که سن افزایش پیدا کرده و شخص، رو به کهنسالی می‌نهد، رنگ زیور پیشانی سفید می‌شود که نشان‌دهنده عاقل شدن و نیز عروس کردن نوه دختر و یا عروس گرفتن برای نوه پسر است.

نیاکان ترکمن، جهت محافظت کودکان خود در برابر حوادث غیر مترقبه و غیبی، انواع زیورآلات را به آنها می‌آویختند. ترکمن‌ها هیچ چیز را بی‌جهت و بی‌معنی انجام ندادند. «هر عمل بسته به ویژگی عمل، دارای معنی و مفهوم خاص می‌باشد. انگیزه آویزان کردن جواهرات بر گردن بچه‌ها نیز به مفهوم حفظ آنان از انواع خطراتی است که تهدیدشان می‌کند. پدران و مادران ترکمن از همان کودکی در حد توان خود برای فرزندان و به خصوص دختر بچه‌ها پیرایه و زیورآلاتی چون انواع گوشواره‌ها و النگوهای نقره تهیه می‌کنند. اما به طور کلی اکثر این جواهرات هدف دفاعی داشته و برای دفاع از چشم و زبان بد آویزان می‌شوند» (محمدی ۱۳۸۸، ۲۰۷).

در بسیاری از جواهرات، اعداد مورد احترام مسلمانان مانند ۴، ۷ و ۱۲ دیده می‌شود. در میان ترکمن‌ها، اعداد زوج، نشانه سعد، مهر و محبت هستند و در عروسی‌ها جهت نشان دادن حسن نیت به کار می‌روند به نماد آرزوی رهایی از واژه تنهایی، به اشکال گوناگون در جواهرات دیده می‌شوند. اعداد فرد، اغلب در مراسم سوگواری به چشم می‌خورند. لازم به ذکر است زیورآلات مردان ترکمن، تنوع و تعدد زیورآلات زنان را ندارد

و فقط امرا و اشراف طوایف، از برخی زیورآلات محدود چون انگشتری، شمشیر، غلاف و شلاق‌های تزیین شده استفاده می‌کنند. بنابراین، از پرداختن به زیورآلات مردانه در این مقاله صرف نظر شده است. سایر زیورآلات ترکمن و مفاهیم آنها در جداول تطبیقی (۱-۴) آورده شده‌اند.

۴. زیورآلات اقوام بلوچ

بنا بر عقیده برخی باستان‌شناسان، جنوب شرق ایران به ویژه بلوچستان یکی از نقاطی است که بر سر راه مهاجرت نخستین گروه‌های انسانی از آفریقا به سوی جنوب شرق آسیا قرار داشته است. از اینرو از مناطق مهم و کلیدی به شمار می‌رود. منظور از زیورآلات سنتی در بلوچستان، زینت‌آلات سنتی شهری، روستایی و مردم چادرنشین بلوچستان می‌باشد که به عنوان یک منطقه فرهنگی در نظر گرفته شده است. «از سابقه تاریخی ساخت زیورآلات در سیستان اطلاع چندانی در دست نیست و مسلم است زیورآلات را دوره‌گردها که وطن خاصی نداشتند و از یک منطقه به منطقه دیگری می‌رفته‌اند که معمولاً به آنها کولی گفته می‌شود می‌ساخته‌اند» (یعقوبی ۱۳۹۲، ۷۵). زیورآلات این منطقه، عمدتاً از نقره بوده و استفاده از فلزات دیگر صرفاً جهت ساخت زینت‌های بدلی بوده است. ابزار و وسایل ساخت زیورآلات در بلوچستان، شامل ابرک، ریجه، برمه، بوته سوز، پرس مکانیکی، جوت انبر، چکش، چمود و دریل برقی، سنگاتی، سرایی، سندان، سنگ سباده، سوهان، سیم چین و ... می‌باشد.

تصویر ۵: نمونه‌ای از زیورآلات بلوچ (ذوالفقاری ۱۳۸۹، ۱۵۲).

تمایز و جداسازی زیورآلات منطقه بلوچستان، کار ساده‌ای نیست چرا که زیورآلات آنها با مناطق دیگر ایران مانند ترکمن‌ها، مردم حاشیه خلیج فارس، دریای عمان و پاکستان، مشابهت بسیاری دارند و ممکن است تنها در نامگذاری تفاوت داشته باشند. بازوبندها، میچ‌بندها، یا آونج‌ها و سربندها را به راحتی می‌توان در زیورآلات مناطق دیگر ایران نیز یافت. از طرفی، زیورآلات بلوچ با فرهنگ هند و آداب و رسوم پاکستان و افغانستان، پیوند دارند. نمی‌توان زیورآلات و جواهرات این منطقه را به شکل دقیق طبقه‌بندی کرد. «بسیاری از زیورآلات در ابتدا جنبه طلسمی داشته است. به عنوان مثال در گذشته زنان زیور دُر (نوعی گوشواره) خود را عمداً از زیر روسری بیرون می‌گذاشتند که هم دفع چشم زخم کند و هم به نوعی حالت چشم و هم چشمی بین زنان را داشته است. مصرف این زیورها برای بسیاری از مریضی‌ها حکم درمان را نیز داشته است» (سیفی ۱۳۹۵، ۸۱). می‌توان گفت زیورآلات بلوچ در دسته زیورآلاتی قرار دارند که به صورت مجزا استفاده می‌شوند. بنابراین زنان بلوچ بر خلاف زنان ترکمن، برای تزیین پوشاک خود از زیورآلات استفاده نکرده و تنها از انواع سوزن‌دوزی‌ها جهت تزیین پوشاک خود بهره برده‌اند (تصویر ۵).

زیورآلات بلوچ، «نشانه‌ها و اسلوب خاص پیام و رمزگان خاص خود را دارد که کشف این نشانه‌ها خود کوششی دیگر است. انسان همواره در حال معنی کردن و تبیین محیط اطراف خود و اشیا آن است و به دنبال یافتن معنا باور و اعتقادی برای آن می‌باشد و پیرو اعتقاد خود، اعمال و رفتاری انجام می‌دهد» (یعقوبی ۱۳۹۲، ۲۱). زیورآلات از جمله اموری است که انسان باورهایی برای آن دارد. زیورآلات در تمدن‌های آغازین، علاوه بر کاربرد تزئینی از لحاظ آیینی نیز مورد توجه بوده‌اند.

«در ابتدا مردم بلوچ برای دفع شر و عناصر باطل و محافظت از اشخاص از زیورآلات استفاده می‌کردند. بلوچیان معتقد بودند که برخی از نیروهای شیطانی که در جستجوی فرصتی برای صدمه زدن به انسان بودند می‌تواند با استفاده از این زیورآلات از بین بروند. داماد علاوه بر زیورآلات معمول خود یک شمشیر و برخی لوازم زینتی دیگر را دست کم در شب اول ازدواج به همراه داشت. زینت‌آلات در این منطقه مهمترین مایملک زنان ازدواج کرده بود که بخشی از بهای عروسی آنها توسط خانواده داماد به عروس داده می‌شد. در بلوچستان انگشتری به نام گوامی وجود دارد [که به اعتقاد بلوچ‌ها] جنبه شفابخشی دارد» (همان، ۶۹). علاوه بر این موارد، در بلوچستان، فرم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. «به این معنی که عشایر بلوچ در کوچ‌هایش و در بعضی مواقع نوعی حالت تعقیب و گریز داشته است. زمانی مورد تهاجم، قتل و غارت قرار گرفته و در مواقعی نیز به صورت مهاجم عمل کرده است. این چنین روحیه‌ای هماهنگی و همسویی نزدیکی با ویژگی‌های بصری مثلث، نوعی حالت تعرض به بیرون این شکل را نشان می‌دهد. زمانی که در آرامش بیشتری بوده و برای مدتی طولانی در یک مکان ساکن می‌شده است به مقتضیات حالات روحی متعادل‌تر از ترکیب مثلث‌ها، لوزی‌ها، مربع و ... می‌ساخته است. زمانی نیز اقدام به طرح‌های همسو با روحیه آن زمان می‌کرده است. بلوچیان در زیورآلات نیز از این فرم‌ها بهره برده‌اند» (شهبخش ۱۳۸۴، ۲). زیورآلاتی مانند «چملکی» که فرم مثلث‌شکل دارند، در باور عامیانه بلوچ، باعث گریز و دوری کردن ارواح خبیثه و دیگر دشمنان خواهند بود.

زیورآلات مردان بلوچ نیز مانند اقوام ترکمن تعدد زیادی نداشته و اکثر زیورآلات، به زنان و دختران مربوط می‌شده است. به طور کلی زیورآلات اقوام بلوچ و ترکمن از منظر نمادگرایی به سه دسته نمادهای مذهبی، فرهنگی و آیینی تقسیم می‌شوند سایر زیورآلات ترکمن و مفاهیم آنها در جداول تطبیقی (۱-۴) آورده شده است.

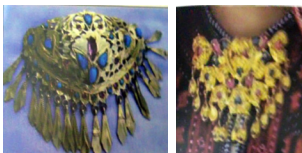

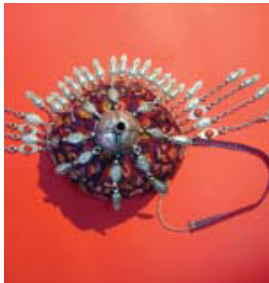

جدول ۱. تفکیک زیورآلات ترکمن و بلوچ (نگارندگان).

بلوچ		ترکمن		عنوان
شمس	ماتینه	آداملق	قبه	زیورآلات سر
سریند	سرریزه	-	آلین شای	
کنگه	کید	-	سن سوله	
سکه‌های طلائی، نقره‌ای، مهره‌های رنگی		ساج اوجی	آسیق	زیورآلات مو
گل طلا	چتر بند	ساج مونجوق	ساج باغ	
سرمودیک	مودیک	-	چای بوین	
توزلفی	ریسوک	-	-	
پلک	اشکوفه یا پولک	-	-	زیورآلات بینی
تاج پولی	پلو پلوه	-	-	
-	لرزوک	-	-	
مورت	کپگو	پنج سکه	مورت	زیورآلات گردن
گوتی بند	کرو	طلسم	گوتی بند	
سرریزه	گلی بند	شمایل	سرریزه	
تعویذدان	دندان پاچ	همایل	تعویذدان	
تایدوک	زبادان	خفه بند	تایدوک	
ردوی	تاسنی	سینه‌ریز	شمشو	
سرجیگی	شمشو	چملکی	-	
چوری	چاچه	کچه	سارماق	
هتلی	باهوبند	شستی	حلقه	زیورآلات دست
مهرک	سنگه	منگلیک	اوزوق	
گب	پنچلک	چوری	-	
دستبند	انگشترناخنی	پیش چوری	-	
پادیک	انگشترپا	پا بند	-	زیورآلات پا
تاسنی		چاپ راز چانگا	گل بقه	زیورآلات پوشاک
-	-	چانگا	تنه چور	
-	-	آگین لیک	گل جیک	
-	-	کوموش پول	طومار	
-	-	آچارباغ	بزبنت	
-	-	داغدان	دوغاقاب	
-	-	-	هیکل	
-	-	-	قوشاق	
-	-	آیاق طوق	خلخال بورما	زیورآلات کودکان
-	-	آقی بای	طومار	
-	-	بازوبند	چاقن برک	
-	-	نظر بند - دیه بند	دواجق	

جدول ۲. تطبیق نمادهای مذهبی در زیورآلات ترکمن و بلوچ (نگارندگان).

نماد	ترکمن	تصویر	بلوچ	تصویر
طلسم و چشم زخم	طومار		تعویذدان	
	چانگا		چملکی	
	هیکل		تایدوک	
	آچارباغ		-	-
	چانگا		-	-
	طوق		انواع زیورآلات گردن	
	بزبند		-	-
دورکردن ارواح خبیث با ایجاد صدا و جاب نظر دیگران	انواع زیورهای مربوط به مو و زیورهای که به قبه و پیشانی بندها متصل می‌شوند.	 	انواع زیورهای مربوط به مو	

جدول ۳. تطبیق نمادهای فرهنگی در زیورآلات ترکمن و بلوچ (نگارندگان).

تصویر	بلوچ	تصویر	ترکمن	نماد
	تاسنی		گل یقه	دفاعی و پوششی
-	-		اوگرمه	
-	-		قبه	
	سنگه		بوزالیک	
	پادیک		خلخال پا	تشخیص فاصله کودک به هنگام راه افتادن و تشویق او به راه رفتن - ایجاد صدای دلنشین به هنگام راه رفتن زنان
	سکه‌دوزی		سکه‌دوزی	حفظ سکه‌های قدیمی و جلوگیری از نابودی آنها
	انواع زیور گوش		قولای حالقا	ایجاد زیبایی و جلب نظر دیگران
-	-	-	آلاجا	تمایز دختر نامزدشده در بین بقیه دخترها

جدول ۴. تطبیق نمادهای آیینی در زیورآلات ترکمن و بلوچ (نگارندگان).

نماد	ترکمن	تصویر	بلوچ	تصویر
تربیت فرزندی شجاع، رادمرد و وفادار به ایل، تبار، وطن و خانواده	أق آق	-	-	-
زیور لباس دختران به مفهوم آرزوی والدین برای به دنیا آوردن فرزند پسر از جانب دختر	چاقن برک	-	-	-
قدرت	بزبند به شکل شاخ قوچ		-	-
ایجاد روحیه جنگجویی در بین فرزندان	زیورآلاتی به شکل تیر و کمان و شمشیر	-	-	-

مطابق جداول فوق، زیورآلات ترکمن و بلوچ، به صورت جزء به جزء، تفکیک و دسته‌بندی شده و با یکدیگر مطابقت داده شده‌اند. این جداول نشان می‌دهند که تنوع و تعدد زیورآلات اقوام ترکمن بسیار بیش‌تر از اقوام بلوچ می‌باشد. ممکن است در بخش زیورآلات اقوام بلوچ، برخی زیورآلات محلی مورد استفاده آنها، نانوشته باقی مانده و از قلم افتاده باشد. این امر ناشی از محدودیت‌های تحقیق حاضر است که در گردآوری اطلاعات زیورآلات بلوچ، به منابع کتابخانه‌ای محدود شده است. مقایسه تطبیقی زیورآلات ترکمن و بلوچ با رویکرد نشانه‌شناسی در جدول (۵) نمایش یافته است.

جدول ۵. بررسی وجوه تشابه و تفاوت زیورآلات ترکمن و بلوچ (نگارندگان)

نماد	تشابه	تفاوت
نمادهای مذهبی	هر دو قوم، برای جلوگیری از حوادث ناگوار، بیماری‌ها و هم‌چنین دور کردن ارواح در باورهای اعتقادی خود، زینت‌آلاتی را ساخته و به خود می‌آویختند تا خود را مصون نگه دارند.	در قوم بلوچ از برخی انگشترها جهت شفابخشی استفاده می‌کردند که طبق بررسی‌ها، امری مذهبی در بین آنها بوده است. در حالی که ترکمن‌ها، از زینت‌آلات دیگری جهت مصون‌ماندن از بیماری‌ها استفاده می‌کردند.
نمادهای فرهنگی	زینت‌آلاتی مانند گل یقه و مانند آن، در هر دو قوم استفاده شده و جنبه پوششی داشته است و نشان‌دهنده اهمیت پوشش و حجاب زنان نزد این اقوام می‌باشد.	ترکمن‌ها برای حفاظت زنان خود در جنگ‌ها از زینت‌آلاتی به عنوان زره و سپر استفاده می‌کردند که بعدها این زیورها جنبه ارزشی خود را از دست داده و به جنبه تزئینی آن توجه شده است. در حالی که در قوم بلوچ تنها برخی از این زیورآلات وجود داشته که ممکن است جنبه دفاعی نیز داشته باشند.
نمادهای آیینی	-	در اقوام ترکمن بسیاری از زیورآلاتی که به کودکان و پوشش آنها متصل می‌کردند، جنبه‌های آیینی داشته است. در مطالعات کتابخانه‌ای انجام‌شده، این‌گونه موارد آیینی مختص کودکان قوم بلوچ که با اعتقادات مردم همراه باشد، یافت نشد.

۵. نتیجه‌گیری

جواهرات را می‌توان گونه‌ای رسانه دانست که قابلیت انتقال پیام از سازنده یا استفاده‌گر خود را دارا هستند. این انتقال پیام بر مبنای نظام‌های نشانه‌ای و رمزگان صورت می‌گیرد و بر این اساس، قطعه زیور، رساننده پیام خواهد بود. رمزگان‌ها، وابستگی زیادی به فرهنگ دارند و بنابراین یکی از مهم‌ترین عناصر درک نشانه‌شناسی، عنصر فرهنگ است. از آن‌جا که زیورآلات، زمان زیادی با مخاطب همراه می‌شوند و انتخاب و استفاده از آنها رابطه مستقیم و اساسی با احساس پوشنده دارد، تأثیر این پیام نسبت به محصولات دیگر بیش‌تر است. برای درک درست مفاهیم زیورآلات باید به کاربردهای نمادین آنها توجه شود. طبق موارد بررسی‌شده در زندگی اقوام ترکمن و بلوچ، می‌توان گفت اگرچه این اقوام از نظر جغرافیایی فاصله زیادی نسبت به یکدیگر دارند، اما از لحاظ فرهنگی، بسیار مشابه هستند. لذا می‌توان گفت اقوامی مانند قوم ترکمن و بلوچ در ایران که در گذشته عشایر و کوچ‌رو بوده‌اند، به جهت نوع زندگی و در اغلب موارد، به جهت حفظ و صیانت خود و خانواده، بر پایه اعتقادات و باورهای خود، به نمادها متوسل می‌شده‌اند و این امر، به لحاظ فطری بین این اقوام مشترک است. چنان‌که گفته شد، صنایع دستی و زیورآلات این مناطق و حتی مفاهیم این زینت‌ها اکثراً مشابه یکدیگر بوده و تنها اسامی آنها متفاوت می‌باشد. اغلب زیورآلات اقوام ایرانی و نیز اقوام مذکور، از ریشه‌های مذهبی هم‌چون چشم نظر، طلسم و مانند آنها نشأت گرفته است. هم‌چنین می‌توان گفت سنت، فرهنگ و آداب و رسوم در ساخت زیورآلات اقوام ترکمن و بلوچ نقش اساسی داشته‌اند. چه بسا زیورآلات بسیاری که مطابق با آداب و رسوم و باورهای یک قوم ساخته شده‌اند و

ممکن است هرگز در اقوام دیگر به آنها توجهی نشده باشد. در گذشته، جنبه نمادین زیورآلات در بین اقوام ایرانی، بیش تر مورد توجه بوده است، در حالی که با گذشت زمان، نمادگرایی آنها رو به فراموشی گذارده و اغلب زیورآلات به عنوان تزیین مورد استفاده قرار می گیرند. در خاتمه امید است این مقاله مختصر، با بیان جنبه های نمادین و ارزشمند هنر زیبای ساخت زیورآلات، گامی در جهت تجدید حیات تولید زیورآلات اقوام ایرانی هم چون مردمان ترکمن و بلوچ برداشته باشد.

پی نوشت ها

1. Gedrosia
2. Mykes

منابع

- ایزدی نیا، ملیسا. ۱۳۸۰. «تحلیل بر نقوش و سمبل های گرافیکی پوشاک و زیورآلات زنان عشایر ترکمن صحرا». پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
- ذوالفقاری، حمید، ۱۳۸۹. زن، زندگی، اقوام ایرانی. تهران: فرهنگسرای میردشتی.
- رستمی، مصطفی، و طاهره میر. ۱۳۹۸. «تاثیر عقیده ها و باورهای دینی بر آرایه های زیورآلات ترکمن». دوفصلنامه هنرهای حوزه کاسپین. ش. ۱: ۸۷-۱۰۵.
- سیفی، غزاله. ۱۳۹۵. «بررسی عوامل تاثیرگذار بر شکل گیری فرم و نقش زیورآلات بلوچستان». پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهرا.
- شهبخش، محمد سعید. ۱۳۸۴. «نقوش تزیینی بلوچ». ماهنامه کتاب ماه هنر. ش. (۸۹-۹۰): ۱۴۰.
- قوجق، یوسف. ۱۳۸۴. «عروس در عروسی باید زیباتر از همه باشد». فصلنامه بین المللی فرهنگی، ادبی، اجتماعی یپراق. ش. ۲۷: ۲۹.
- کلتنه، ابراهیم، و عبدالحمید پوری. ۱۳۸۲. زیورآلات ترکمن. گرگان: موسسه فرهنگی انتشاراتی ایل آرمان.
- محمدی، رامونا. ۱۳۸۸. پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن. تهران: انتشارات جمال هنر.
- مقبلی، آنهیتا، و فاطمه شیرعلیان. ۱۳۹۵. «نقش مایه های به کار رفته در هنر سیستان و بلوچستان (مطالعه موردی سفال، دست بافته ها، رودوزی ها، زیورآلات)». دوفصلنامه مطالعات تطبیقی هنر. ش. ۱۱: ۸۵-۹۸.
- یعقوبی، حمیده. ۱۳۹۲. پوشاک و زیورآلات استان سیستان و بلوچستان. زاهدان: انتشارات تفتان.

- www.bayragh.ir
- www.cgic.org.ir
- www.turkmenpic.com

■ A Comparative Study on the Symbolism in Turkmen and Baluch Ornaments in Iran

Mobinā Zavvāri

MA Student in Research in Art, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan (Corresponding Author).

E-mail: Mobina.z85@gmail.com

Amirhossein Chitsāziyān

Associate Professor, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan.

Receive Date: 14 October 2020 , Accept Date 23 February 2021

Despite the advent of mechanization in modern life, there are still men and women who create unique handicrafts that are the result of their taste and initiative. For a long time, jewelry has been of special importance among different ethnic groups in Iran, because such artifacts have come out of their creative and innovative minds and they reflect their culture, customs and traditions. Perhaps it is possible to take a step towards the promotion of this art by comparatively studying the ornaments of different ethnic groups in Iran and examining the similarities and differences between them, as well as by deciphering the ornaments that evoke certain concepts. Expressing and introducing the special concepts of ornaments of these tribes can be the most effective way to revive this forgotten art for Turkmen, Baluch and even other tribes. The present research has been done by historical-analytical method and has used library and field methods to collect data. The purpose of the study is to investigate the symbolic meanings of Turkmen and Baluch ornaments as well as the jewelry that women, girls and even men use very much. This research is based on the assumption that the beliefs of the Turkmen and Baluch tribes have always been involved in the manufacture of their ornaments. The question also arises that despite the geographical distance of these tribes from each other, can the similarities obtained be related to the influence of their beliefs on each other or not? This research has studied the ornaments of the Turkmen and Baluch ethnic groups of Iran and has tried to examine and apply the ornaments of these two ethnic groups with a Symbolic approach. From the research results, we can recognize similarities of these two cultures in beliefs as well as the significance of using jewelry with ritual reasons.

Keywords: Ornaments, Turkmen, Baluch, Symbolism, Beliefs and Convictions.

مجله هنرهای ایرانی

سال سوم، شماره ۲، پیاپی ۵
پاییز و زمستان ۹۹